

Невена Б. НЕШИЋ*

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

Ања Д. МАРКОВИЋ**

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ЛИЧНИ И ПОРОДИЧНИ ФАКТОРИ КАО ПРЕДИКТОРИ ЕТНОЦЕНТРИЗМА И РАСИЗМА КОД ПОЈЕДИНАЦА***

Апстракт: Појаву етноцентризма и расизма код појединаца можемо анализирати у контексту психолошких и социјалних фактора. Утицај личних фактора испитујемо кроз јединствену перспективу психоаналитичке теорије, са фокусом на несвесне процесе који утичу на појаву дискриминаторних ставова и осећања. Указујемо на неопходност психоаналитичког рада, усмереног на освешћивање и трансформацију одбрамбених механизма, у циљу смањења предрасуда појединаца. Са социолошког аспекта, полази се од становишта да се ставови који се заснивају на етноцентризму и расизму усвајају у процесу социјализације, а најдоминантнији је утицај породице, у којој се дете први пут информира о друштву. Методом анализе садржаја теоријских приступа о раној социјализацији и формирању предрасуда према друштвеним групама аргумендују се чињенице које указују на значај породичних фактора. Констатујемо да породица као примарни агенс социјализације поседује највише потенцијала за борбу против предрасуда применом васпитних стилова усмерених ка толеранцији и мултикултурализму. Интегративним приступом психолошких и социјалних фактора може се допринети усавршавању политика које теже солидарном и демократском друштву.

Кључне речи: расизам, етноцентризам, психоаналитичка перспектива, породица, мултикултурализам.

УВОД

Посматрајући глобално друштво у готово свим заједницама можемо приметити доминантну друштвену групу чији чланови деле заједничке стилове живота на основу истог расног или етничког порекла. С друге стране, често се издвајају друштвене групе које имају мању друштвену и политичку моћ на основу свог расног порекла или припадности мањинским етничким групама. Као такве, ове групе се врло често суочавају са различитим видовима дискриминације од стране доминантног становништва, које у својој основи најчешће полазе од њихових етноцентричних и расистичких ставова.

* Истраживач-приправник, ORCID 0009-0008-7163-8358, nevena.n.724@gmail.com

** Истраживач-приправник, ORCID 0009-0000-5919-9446, anjamark262@gmail.com

*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

У једној друштвеној заједници на тај начин посебно ризичне постају мањинске групе, с обзиром да обележја доминантне етничке групе постају репрезентативна за одређено географско подручје и стављају у сенку припаднике осталих група. Последице на маргинализованог појединца и друштвене групе на основу етничке и расне припадности су значајне, а нарочито када се јаве као препрека приступу социјалним правима и услугама, односно као баријера остварењу принципа социјалне правде и демократије (Barker 2003). Због тога се у овом раду анализирају главни психолошки и социјални фактори који утичу на настанак и учвршћивање расизма и етноцентризма у циљу промовисања борбе против ових феномена и етнички осетљиве праксе, која подразумева разумевање фактора који утичу на угњетавање расних и етничких група (Devore, Schlesinger 1996), у дисциплинама попут социјалне политике и социјалног рада, као и осталих друштвених и политичких дисциплина које теже солидарном и демократском друштву.

ПОЈМОВНИ ОКВИР

Расизам и етноцентризам, као комплексне друштвене појаве, често своје корене имају у дубоким, несвесним сферама људске психе. Психоаналитички концепти као што су несвесно, Едипов комплекс и механизми одбране попут потискивања, пројекције, компензације и рационализације утичу на појаву расистичких ставова и осећања код једне особе (Hook 2004; Gaertner, Dovidio 1986; Bass 2002; Taylor, Alcott, Anderson 2017; Bird 1957). Расизам можемо одредити као појаву негативних стереотипа и генерализације према одређеној групи због њихове расе, коју због одређених карактеристика припадници ове друге расе сматрају инфериорнијом (Zastrow, Kirst-Ashman 2007). Настаје услед утицаја многих социјалних, политичких, економских, историјских, али и личних фактора. Лични фактори су управо оно што објашњава зашто се код неких појединаца јављају расистички ставови, а код других не иако су изложени свим осталим истим утицајима.

Док су карактеристике расног порекла дате биолошки, карактеристике етничке припадности можемо сврстати у друштвене конструкције. Деца кроз одрастање могу да се толико вежу за карактеристике своје етничке групе да се код њих јави увереност да су те карактеристике базични делови њихове личности и читавог оквира гледања на свет. На тај начин се јавља етноцентризам, који са собом подразумева веровање у супериорност своје етничке групе и инфериорност осталих етничких група (Barker 2003).

Психоаналитичка и психодинамска теорија се могу сматрати донекле превазиђеним у модерном добу, али носе са собом велики историјски значај пре свега због чињенице да су из њих потекле многе друге теорије и праксе у психологији и другим хуманистичким наукама. Несвесни, психоаналитички аспекти расизма нуде увид у механизме формирања и одржавања предрасуда, односно логички неоснованих, пристрасних ставова (Pott 1994).

Предрасуде могу постојати како на основу расне припадности, тако и на основу припадности етничким групама и на ставовима условљеним етноцентризмом. Кроз призму психоанализе, разумевање ових дубоко укорењених процеса може

послужити и као темељ за развој стратегија сузбијања расизма и етноцентризма, како на индивидуалном, тако и на друштвеном нивоу.

Социолошка перспектива приказује улогу породичних фактора у формирању и учвршћивању ставова заснованих на расизму и етноцентризму, на основу процеса социјализације, током ког је најдоминантнији утицај породице, у којој се дете први пут информира о друштву, пролази кроз искуства афективног везивања, формира слику о себи и другима и стиче социјалне вештине које остају детерминанте током одрастања (Zastrow, Kirst-Ashman 2007). Стога се може указати на значај адекватне социјализације и избора стилова васпитања у породици у циљу превенције ширења предрасуда и дискриминације по основу расе или етничке припадности.

ЛИЧНИ ФАКТОРИ КАО ПРЕДИКТОРИ РАСИСТИЧКИХ СТАВОВА И ПРЕДРАСУДА НА ОСНОВУ ЕТНИЧКЕ ПРИПАДНОСТИ

У наредним поглављима ћемо из перспективе психоаналитичке теорије обрадити поимање несвесног, механизме одбране, Едипов комплекс и улогу ових феномена у стварању и одржавању расистичких ставова.

1. Психоаналитичко поимање несвесног

Несвесно је један од психоаналитичких појмова који је осмислио Фројд, а који можемо искористити у покушају да идентификујемо личне факторе који утичу на појаву расизма код особе.

Фројд (Freud 1922) је нивое људске свести поделио на свесно и подсвесно, са једне стране, и несвесно са друге. Он је сматрао да само један део мисли, осећања, мотива и унутрашњих конфликта доспе до свесног нивоа, док они који су у подсвесном нивоу имају потенцијал, али и не морају прећи у свесно. Елементи и процеси који се налазе на несвесном нивоу вероватно никада неће спонтано доспети у свесни ниво, али су упркос томе веома важни за наш унутрашњи живот и потенцијално могу бити узрок психопатолошких појава (Zastrow, Kirst-Ashman 2007), па тако и расизма.

Употребом механизма одбране који се у психоанализи означава као потискивање, особа настоји да изгуби непожељене, забрањене или узнемирујуће мисли и осећања, која могу бити и расистичке природе, из свесног нивоа у несвесно. Овакв потиснути материјал се накупља у несвесном и временом ствара енергију која се даље може испољити кроз осећања беса или ноћних мора (Freud 1922).

Фанон је осмислио специфичан концепт „европског колективног несвесног“ као извора расистичких идеја и осећања. Он Јунгово (Jung 1927) поимање колективног несвесног као дела несвесног који је заједнички читавом човечанству трансформише у специфично несвесно које садржи збир предрасуда, као и колективних ставова и митова једне групе према другој (Fanon према Hook 2004).

Сирс (Sears 1988) прави разлику и између „старомодног“ расизма који је свестан и очигледан и „симболичког“, односно модерног расизма који је често несвестан,

прикривен и кроз процес рационализације спакован у сетове вредности и ставове који су друштвено прихватљиви.

Утицај несвесног на појаву расизма можемо видети и у резултатима експеримента Гертнера и Довидиа (Gaertner, Dovidio 1986). Субјекти овог истраживања су били белци, а речено им је да треба да обаве одређени задатак заједно са партнером за кога су мислили да је такође субјект у истраживању, иако је ова особа заправо био сарадник у истраживању. Партнери у обављању задатка су били и белци и Афро-Американци, а у сваком пару једна особа је била одређена да буде супервизор, а друга да буде супервизирани. Прави фокус истраживања биле су реакције субјеката на ситуацију у којој њихов партнер у току обављања задатка случајно обори држач са оловкама на под.

Резултати су показали да је највероватније да ће субјекат помоћи партнеру да покупи оловке уколико је партнер такође белац и супервизор. Међутим, у случајевима где је партнер био Афро-Американац и супервизор биле су најмање шансе да ће субјекат помоћи у прикупљању оловака. Истраживачи су тако закључили да постоји одређена нелагодност, па и озлојеђеност код субјеката према Афро-Американцима који су на позицији супервизора, односно ауторитета. Оно што је занимљиво је да су ова осећања била несвесна, па и порицана од стране субјеката након експеримента.

У другом експерименту, који су спровели Ворд, Зана и Купер (Word, Zanna, Cooper 1974), где су субјекти као и у претходном били белци, резултати су такође указали на несвесне знаке расизма. Субјектима је речено да се истраживање односи на сам процес интервјуисања за посао, али је фокус експеримента заправо био у испитивању несвесних ставова белаца према Афро-Американцима које су интервјуисали. Субјекти су интервјуисали и белце и Афро-Америчке кандидате, а разлике у начину интервјуисања су биле суптилне, али приметне. У фокусу су били управо они невербални показатељи којих су субјекти највероватније били несвесни. Неки од ових невербалних показатеља били су краће трајање интервјуа са Афро-Американцима, више грешака у говору, као и већа физичка удаљеност при интервјуисању.

Из свега наведеног можемо закључити да несвесни процеси и потиснуте мисли и осећања могу имати одређени утицај на појаву расизма код особе. Кроз психоаналитички рад са пацијентима је тако важно радити на освешћивању оваквих расистичких осећања и мисли, а у супротном психоаналитички процес може стагнирати (Bass 2002).

2. Одбрамбени механизми: пројекција, компензација и рационализација

Како психоаналитичари објашњавају, кроз одбрамбени механизам пројекције особа покушава да се заштити од сопствених неприхватљивих карактеристика, мисли и осећања тако што их приписује другој особи или групи (Јерковић, Зотовић 2010).

Тако на пример, особама које имају унутрашњи конфликт у вези сопствених радних навика и сексуалних фантазија, Афро-Америчка мањинска група може послужити као објекат у механизму пројекције. Ове особе ће имати предрасуде да су

Афро-Американци леђи и преокупирани сексом за шта ће их осуђивати, а у исто време ће избећи да се суоче са сопственим негативним емоцијама по питању своје леђности и сексуалности (Zastrow, Kirst-Ashman 2007).

Хук (Hook 2004) наводи и да се механизам пројекције може користити и као средство у борби са осећањем кривице. Једно од психоаналитичких тумачења расизма каже да је расна мржња производ неуспешног ношења са сопственим осећањем кривице у односу на све облике насиља, експлоатације и неправде које је једна расна група учинила другој.

Феномен „негрофобије“ који је у психоанализу увео Фанон такође се може посматрати кроз механизам пројекције. Црна боја је кроз историју у европским народима била повезивана са нечим опасним, злим и животињским, а овај страх је првенствено усмерен на сексуалност Афро-Американаца. Дакле, путем механизма пројекције се припадницима ове расе приписују сопствене зле мисли и сексуалне фантазије (Taylor, Alcott, Anderson 2017).

Компензација је још један механизам одбране који нам може послужити у психоаналитичком сагледавању појаве расизма. Путем овог механизма, особа покушава да се заштити од сопствене инфериорности или да надомести неке своје недостатке (Freud 1922).

Фанон је крајем прошлог века кроз своја истраживања закључио да се експлоатисана радничка класа у Европи служила овим механизмом одбране у односу на колонијализоване народе како би се осећала боље поводом свог положаја. Иако би било логично да се радничка класа саосећа, па и удружи са колонијализованим народима против заједничког експлоататора, ово није био случај. Чини се да је европска радничка класа у жељи да надомести своје осећање инфериорности гледала са ниподаштавањем на радничку класу других народа, стављајући себе изнад њих у хијерархији и пребацујући осећање кривице на њих. Ову појаву Фанон описује термином „расна дистрибуција кривице“ (Fanon према: Hook 2004).

Разумевање овог механизма одбране се може употпунити и са разумевањем психолошког феномена „жртвеног јагњета“, где се једна друштвена група кроз дискриминацију и агресију према другој ослобађа своје фрустрације (Zastrow, Kirst-Ashman 2007). Овој групи је лакше и приступачније да своја негативна осећања испоји на већ угњетаваној и рањивој групи као што је етничка или расна мањина, него да се суочи са својим правим извором фрустрације, било да је то послодавац, заједница, државни или економски систем.

Последњи механизам одбране који можемо користити за разумевање појаве расизма јесте рационализација. Кроз овај механизам особа која је суочена са критиком својих поступака или неком фрустрацијом покушава да нађе оправдање и да прикрије своје мотиве како себи тако и другима (Freud 1922). Овај механизам одбране примећујемо често код особа које за своје дискриминишуће поступке проналазе оправдања као што су она да је дискриминисана група због неких својих карактеристика мање вредна или да је нечим заслужила лоше опхођење према њој.

Можемо закључити да механизми одбране тако имају значајну улогу код појаве расизма. Кроз индивидуалан рад са особом је тако важно освестити ове механизме, као и усмерити негативна осећања у правом смеру.

3. Едипов комплекс и расизам

За разумевање појаве расизма код особе занимљиво је размотрити и утицај неразрешеног Едиповог комплекса.

Према психоаналитичкој теорији, на трећем стадијуму психосексуалног развоја кроз који деца пролазе између треће и пете године треба да дође до успешног разрешења Едиповог комплекса код дечака или Електриног комплекса код девојчица.

Фројд је сматрао да у овом периоду сваки дечак пролази кроз дилему која укључује јављање сексуалних осећања према мајци с једне стране и јављање непријатељских осећања према оцу којег види као ривала са друге стране. Успешно разрешење овог комплекса постиже се кроз механизме одбране потискивања и реактивне формације, а последњи корак је да се дечак идентификује са оцем и усвоји његово понашање, ставове и вредности (Freud 1922; Јерковић, Зотовић 2010).

Бирд (Bird 1957) прави интересантну везу између Едиповог комплекса и појаве предрасуда, а посредно и расизма. Он каже да узрок предрасуде треба тражити не само између субјекта, што је у класичном објашњењу Едиповог комплекса дете, и објекта предрасуде, што се односи на оца коме дете завиди и према коме има непријатељска осећања, већ и у њиховом ривалском односу према трећој страни, односно мајци.

Дакле, позивајући се на горе поменути пример, можемо закључити да европска радничка класа испољава своје предрасуде, завист и друга негативна осећања према етничким и расним мањинама јер се са њима налазе у ривалском односу према вишој европској класи до које желе да се уздигну. Бирд такође сматра да успешни, остварени људи не би требало да имају предрасуде, нити да осећају завист према некоме, што такође сматра и за потпуно неуспешне људе, који немају више никаквих жеља ни амбиција (Bird 1957).

Још једну интересантну перспективу на расизам кроз Едипов комплекс даје Смиргел (Smirgel 1990). Она наводи да фази разрешења Едиповог комплекса предходи универзална развојна фаза коју она означава као „архаичну матрицу Едиповог комплекса“. У овој фази дете има урођену жељу да се споји са мајком у једно биће. Међутим, оно то не успева због очигледних баријера које дете доживљава као „различитости“ које га спутавају. Ову фазу тако карактерише тежња ка хомогености и отпор према сваком облику различитости. Успешним разрешењем Едиповог комплекса у следећој фази развоја, престаје и овај отпор према различитости. Она такође прави паралелу између карактеристика „архаичне матрице Едиповог комплекса“ и нацистичке идеологије. Нацисти су желели да тело свог народа, Аријеваца, споје у једно са телом своје мајке, домовине Немачке. Како би се ово јединство остварило и како би оно било хомогено, према овој идеологији било је потребно уклонити све препреке које постоје у виду Јевреја, хомосексуалаца и других етничких мањина (Chasseguet, Smirgel 1990).

Иако се овим објашњењем не може дати одговор на појаву расистичких осећања и ставова код целе нације, оно даје јединствени увид у опасности од неадекватног разрешења Едиповог комплекса на индивидуалном нивоу.

ПОРОДИЦА КАО ПРИМАРНИ АГЕНС СОЦИЈАЛИЗАЦИЈЕ ЕТНОЦЕНТРИЗМА И РАСИЗМА

Ако настојимо разумети развој детета, према перспективи теорије система чији је представник Бронфенбренер (Bronfenbrenner 1979), морамо разматрати повезаност личних карактеристика детета и социјалног контекста у ком живи, почевши од породице која представља део микросистема и у интеракцији је са читавим социјалним окружењем. Као први систем са којим дете остварује контакт, породица је главни носилац преношења образаца понашања сопствене културе, односно етноцентризма, расизма и предрасуда према мањинама, а такви обрасци остају као детерминанте за обликовање предрасуда одраслих људи у које израстају ова деца. Касније се обрасци понашања додатно трансформишу путем социјализације са вршњацима у школском окружењу, као и посредством интеракције у читавој друштвеној заједници. Бројни теоретичари су истакли да породица има предност у односу на остале чиниоце социјализације (Bronfenbrenner 1979; Barker 2003; Zastrow, Kirst-Ashman 2007; Терек 2022).

Један од аргумената који говори у прилог томе јесте далеко присутнија моћ ауторитета у породици, у односу на друге агенсе социјализације, који делују флексибилније, остављајући веће могућности у избору интересовања и формирању понашања појединаца (Васовић 2007). Аутори попут Каталана и Хокинса (Catalano, Hawkins 1996) сматрају да јака социјална веза развијена током васпитавања и формирања односа између детета и родитеља у детињству, може служити током адолесценције као индиректна контрола која ће утицати на то какве особе ће то дете бирати за пријатеље а према којима ће испољавати неподржавајуће ставове и понашања. То укључује и предрасуде на основу расне и етничке припадности, према чијим припадницима у крајњем случају може испољити антисоцијална понашања (Терек 2022).

Поставља се питање због чега породица има предност у социјализацији детета у односу на друге агенсе. Представљајући процес у коме се стичу знања и вештине које се односе на правила понашања, вредности, друштвена очекивања и све важне информације које су неопходне за нормално функционисање у друштвеном окружењу, тумачење социјализације указује на чињеницу да друштво и култура постављају стандарде по којима ће се она одвијати, а агенси социјализације, почевши од породице, а касније и школе, вршњака, медија преносе социјалне ставове на појединца, укључујући и оне које имају расистичку основу (Пухало 2013). Иако је то процес који се одвија током читавог живота, најснажнији утицај има у детињству, с обзиром да деца не поседују информације о друштвеним дешавањима, па најосновније начине комуникације са другим особама у друштву стичу преко породице као примарног агенса социјализације, а врло често се ставови засновани на етноцентризму преносе са генерације на генерацију чиме утичу да ови феномени буду комплекснији и изразитије утичу на друштвене феномене (Zastrow, Kirst-Ashman 2007).

1. Теоријски приступи који указују на значајну улогу породице

Значај породице као примарног агенса социјализације у развоју предрасуда детета према одређеним друштвеним групама, укључујући етничке мањине, спомиње се у радовима познатих представника различитих психолошких праваца.

Фројд (Freud 1922) објашњава механизме на основу којих дете из односа амбивалентности са родитељима преумерава своје незадовољство на остале чланове друштвене заједнице. Фром (From 1984 према: Васовић 2007) и Адорно (Adorno 1950) истичу важност породичног васпитања у раном детињству за развој „ауторитарне личности (потенцијалног фашисте)” за коју се везује типичан етноцентризам и мржња према другим народима, а она се формира кроз ригидне стилове васпитања детета који се заснивају на чврстим правилима. Ригидност са собом подразумева јасан став о потпуној посвећености уверењима у супериорност сопствене етничке групе и неприхватању других. Пијаже и Вејл (Piaget, Weil 1951 према Peterson, Somit 1982), као представници когнитивистичког приступа, као основу читавог шовинизма истичу улогу „погрешног васпитања” које карактерише недостатак објективности просуђивања и прихватања компромиса током раног васпитавања детета од стране родитеља.

Етничка самосвест и формирање ставова према другим етничким групама, одвијају се рано у детињству, између треће и пете године. То је период када дете највише времена проводи у интеракцији са члановима породице и социјализација у примарној породици је најутицајнија. За формирање ставова дете треба да поседује одређену когнитивну зрелост, али се велика пажња посвећује и социјалним факторима попут социјализације у раном детињству која се одвија под притиском доминантних вредности околине (Piaget, Weil 1951 према: Peterson, Somit 1982).

„Стицање способности диференцијације етничких категорија – на сазнајном нивоу – подразумева постепено овладавање вишим нивоима апстракције (посебно могућностима поимања класе објеката), што је праћено постепеним усвајањем вредносних судова који се, механизмом конформирања или идентификације, преносе из непосредне социјалне околине, првенствено породице” (Васовић 2007: 76).

Способност когнитивног диференцирања различитих категорија која се јавља код детета, резултира класификацијом „ми-они”, при чему етничка припадност породице представља категорију „ми”, а остале етничке групе „они” (Tajfel, Turner 1979).

У том контексту, Колен са сарадницима (Coleman et al. 1993) говори о етноцентризму као синдрому личности на основу ког се друштвена стварност перцепира, правећи поделу на „*in*-групе“ и њима непријатељске „*out*-групе“ у зависности од етничке припадности одређеној групи. Може се констатовати да деца овај синдром стичу рано у детињству кроз процесе учења да су одређене друштвене групе „пријатељи”, а поједине „непријатељи” и на основу тога изграђују своје ставове према њима. Резултат оваквих подела јесте доминантно изражавање предрасуда и стереотипа према непријатељским етничким групама, што су најчешће мањинске групе, као бројчано инфериорније и са доста мање политичког утицаја (Пухало 2013).

Социопсихолошке теорије међугруписних односа наводе да се у периоду раног детињства као готови обрасци усвајају системи уверења који се односе на припадничке и неприпадничке групе уопште, што се посебно односи на стереотипе и предрасуде према народима другачијих карактеристика. Пример је теорија социјалног идентитета коју су развили Тајфели и Турнер (Tajfel, Turner 1979). Њихове студије показују да „група доприноси самопоштовању својих припадника само ако

успева да – у поређењу са другим, „туђинским”, групама – постигне (каткада тек симболичку) супериорност” (Васовић 2007: 137). Тада се говори о позитивном социјалном идентитету, а у ситуацији када припадник мањинске групе у условима непријатељске интеракције са припадницима већинске групе почиње да усваја ниско самопоштовање, говоримо о негативном социјалном идентитету (Tajfel, Turner 1979). Стереотипи о етничким групама на основу којих ће дете формирати позитивни или негативни социјални идентитет и сматрати туђу или своју етничку групу супериорном или инфериорним јављају се као социјално-психолошке предиспозиције, често повезане са историјом заједнице и универзалним схватањима припадника читаве једне етничке групе, па се као раширени обрасци мишљења и понашања преносе са генерације на генерацију, при чему рана социјализација у породици и социјални идентитет чланова породице такође има изразит утицај (Пухало 2013).

Представници теорије система, Бронфенбренер (Bronfenbrenner 1979), Картер и Мекголдрик (Carter, McGoldrick 1999) и Баркер (Barker 2003), описујући породицу, наглашавају да добра комуникација подразумева осетљивост на потребе и осећања других чланова породице. Они уче како да формирају односе, каква је расподела моћи, затим да одржавају личне границе, комуницирају са другима и да осећају да су они важни у оквиру целог породичног система. На тај начин деца израстају у зrelu личност и усвајају начине на које ће исказивати осетљивост према другим особама у каснијим животним раздобљима, дакле и према различитим друштвеним групама попут припадника мањина.

2. Етноцентризам и расизам из перспективе теорије социјалног учења

Посматрајући породицу као микросистем који је у основи социјализације детета, највећи значај за саму интеграцију детета у породични систем и усмеравање ка исправном или погрешном понашању придаје се теорији социјалног учења. Ова теорија наглашава важност утицаја околине за социјални развој деце (Bronfenbrenner 1979; Carter, McGoldrick 1999; Barker 2003).

Према појединим концепцијама теорије учења о раној социјализацији детета у породици, патриотизам који са собом подразумева посматрање других група као недовољно вредних, најчешће се одиграва путем емоционалног условљавања (Bandura 1965, 1991; Васовић 2007). Рано условљена осећања могу да постану основа ставова у каснијим животним периодима и, с обзиром да претходе когницији, може се десити да све касније информације које дете обрађује покушава да уклопи у своје оквире, прилагођавајући их супериорности своје групе и неприхватајући позитивне одлике других група према којима се усмерава информисањем (Tajfel, Turner 1979).

Још један тип учења који се примењује у социјализацији детета од стране родитеља, са великом утицајем на формирање позитивних или негативних ставова према етничким мањинама, јесте инструментално учење (Kazdin 2001). Може се дефинисати као врста учења у којој на понашање утичу првенствено последице које их прате. Те последице су награде и казне, којима се може мотивисати социјално

пожељно понашање према другима или санкционисати коришћење погрдних стереотиција. Основни принцип оваквог типа учења јесте усмеравање детета да учврсти пожељна понашања кроз награђивање, као што је алтруистичко понашање према мањинама, а да инхибира неповољно понашање кроз изостанак награде или кроз кажњавање испољавања нетрпељивости и мржње према појединцима другачијих карактеристика (Јерковић, Зотовић 2010).

Сатерленд (Sutherland 1992) је представио теорију диференцијалне асоцијације, према којој појединац интернализује вредности из своје непосредне околине, тако што учи која су понашања пожељна, односно која су антисоцијална и за које је предвиђена правна одговорност, па их треба избегавати. У случају да се код појединца од стране породице још од самог почетка поступка васпитавања доминантно формирају дефиниције које говоре у прилог расистичком и нетолерантном понашању, у зависности од њиховог трајања и учесталости, већа је вероватноћа да ће он такво понашање усвојити и испољавати (Терек 2022). Прошла и садашња искуства учења у породичној групи одређују да ли појединац сматра да треба да се понаша незаконито и неадекватно према другима, међутим искуство учења може утицати и на врсту неадекватног понашања, као и начине на који ће га починити, али и методе којим ће рационализовати неприхватљива понашања (Zastrow, Kirst-Ashman 2007).

Према бихејвиористичком схватању, деца кроз процес учења усвајају понашања тако што посматрају особе у свом окружењу и кроз стицање нових информација формирају сопствене образце размишљања и понашања. Учењем по моделу, чији је појам у социјалну психологију увео Бандура (Bandura 1965, 1991), дефинисан је облик учења понашања по угледу на блиску особу. Дете не мора директно да учествује у поступцима заједно са својим узором, већ је могуће да се учење по моделу одвија и индиректно, када дете само посматрањем одређене особе почиње идентично да се понаша. Имитација узора се може поистоветити са пребацивањем садржаја, а идентификација са узором се најчешће повезује са стилем размишљања и понашања. Дакле, деца могу да у процесу учења имитацијом агресивних модела и сама постану агресивна, нарочито уколико је у питању агресивно понашање усмерено ка другим етничким групама. Уједно, деца поред опонашања визуелних покрета, могу са својим узором поистоветити и особине личности, интересовања, ставове и вредности, као и моралне принципе. Иако се са узорима особе идентификују током читавог живота, идентификација је најизраженија у детињству.

Бројни аутори, попут Хиршија (Hirschi 1974), Акерса (Akers 2010), Сатерленда и сарадника (Sutherland et al. 1992), истичу родитеље као важне чиниоце у процесу учења разних модела понашања. Као узори они знатно утичу на формирање ставова детета јер представљају први и најзначајнији модел у њиховом развоју, указујући на велики утицај породице у раној социјализацији генерално, а и у доношењу ставова и образаца понашања према етничким мањинама и припадницима других раса (Јерковић, Зотовић 2010).

Због тога се у социјализацији и социјалном учењу у породици првобитно налази потенцијал ка неговању мултикултурализма, па треба промовисати примену васпитних стилова и модела социјалног учења који се заснивају на прихватању различитости

и разумевању туђих потреба, као и на подстицању међусобних контаката са припадницима других друштвених група, јер се кроз интеракцију, посебно кроз пријатна лична искуства, најизразитије мењају ставови у позитивном правцу. Притом, и сами чланови породице треба да се усмеравају тако да представљају адекватан модел чији су ставови пријатељски усмерени према етничким мањинама. У тој пракси значајни могу бити још неки видови учења по моделу, као што је „играње улога (role playing)”, односно увежбавање опонашања које може бити неопходно у неким другачијим ситуацијама од уобичајених, попут контаката са мањинама, чиме се постиже одређени циљ као што је стицање већег разумевања туђег положаја или учење ефикаснијих комуникацијских вештина (Zastrow, Kirst-Ashman 2007).

Социјално-когнитивна теорија настоји да понуди објашњење начина на који деца стичу и одржавају одређени образац понашања, али на тај начин да у њима види „основу за стратегије интервенције”. Из ове теоријске перспективе, циљ развоја види се као усвајање целисходних начина реаговања и образаца понашања, што се може постићи мењањем срединских услова (Bandura 1965, 1991; Васовић 2007). Различити видови размишљања и понашања се уче, као и негативни ставови према другачијима, па се потенцијал да се побољшају међусобни односи мањина и већинског становништва налази у мењању научених образаца понашања и ресоцијализацији у социјалној средини. То укључује и породицу која има потенцијала да мења своје ригидне ставове и стилове васпитања, а и у каснијим животним раздобљима још увек има моћ да делује на ставове чланова породице као најутицајнији агенс социјализације.

3. Социјализација, дисциплина и (само)контрола дискриминаторних ставова

Када узмемо у обзир и социјалне теорије које се баве антисоцијалним понашањем појединаца, у које можемо сврстати неприлагљено понашање изазвано етноцентризмом и расистичким ставовима, значај породичних фактора истиче и Хирши (Hirschi 1974) представник теорије контроле понашања, наводећи да вероватноћа јављања неприхватљивог понашања код адолесцената опада када је адолесцент под контролом „социјалних веза” која се повезује са афективношћу према родитељима, а која је у случају антисоцијалног понашања ослабљена факторима попут криминалитета родитеља, неадекватног родитељског надзора и дисциплиновања, као и награђивања таквог понашања од стране родитеља (Терек 2022). Његова теорија самоконтроле као узрок таквих образаца понашања види ниску самоконтролу код детета која се јавља као резултат неефикасног васпитања и социјализације детета, где не постоји довољан надзор родитеља над понашањем детета, а врло често се почетни облици нежељених облика понашања не препознају на исправан начин, или се не користе адекватни механизми санкције када се оно препозна. Поједини аутори истичу да особе са ниским степеном самоконтроле показују импулсивна понашања због којих се јавља склоност понашању којим се испољавају негативни ставови према другима, а она остаје стабилна током читавог живота (Hirschi 1974).

Као битан фактор истиче се и какве ставове негују сами родитељи, тако да анализа указује на то да њихови позитивни ставови према непожељном понашању према мањинама подстичу такве обрасце понашања и код адолесцената. Бандура и Волтерс (Bandura, Walters 1959 према Gauthier, Latham 2022) су у својој студији као значајан фактор у јављању антисоцијалног понашања истакли родитељско одобравање агресивног понашања према вршњацима, посебно према припадницима другачијих карактеристика по основу етничког и расног порекла.

ЗАКЉУЧАК

У овом раду истраживали смо, најпре, психоаналитичку перспективу појаве расизма, фокусирајући се на улогу несвесних процеса, као и механизма одбране и неразрешеног Едиповог комплекса. Кроз овај аналитички оквир, покушали смо дубље продрети у суштински, често скривени, узрок расистичких ставова и понашања. Фројдова теорија несвесног нам је пре свега пружила основу за разумевање многих аспеката људских мисли, ставова и осећања који остају скривени од свести због својих неприхватљивих и узнемирујућих одлика. Управо ови елементи могу бити кључни за формирање предрасуда расизма и етноцентризма, а чије одржавање се постиже путем механизма одбране потискивања. Кроз експерименте попут оних код Гертнера и Довида (Gaertner, Dovidio 1986) и Ворда, Зане и Купера (Word, Zanna, Cooper 1974) увидели смо да расистички ставови и осећања могу бити дубоко прикривени, па и порицани од стране особа што нам сигнализира неопходност њиховог освешћивања кроз психоаналитички и други рад на себи. Механизми одбране које смо обрадили, пројекција, компензација и рационализација, имају важну улогу у одржавању расистичких ставова и осећања. Кроз лични развој и психотерапијски рад намеханизмима можемо постићи промену уставовима и конструктивније усмерење негативних осећања чијем скривању ови процеси служе. Разумевањем утицаја неразрешеног Едиповог комплекса на појаву расизма, видимо његов значај у развоју предрасуда према мањинским групама које се доживљавају као ривалске, као и у формирању расистичких аспеката идентитета особе.

Можемо констатовати да разумевање несвесних механизма и дубоко укоренењих психичких процеса може пружити одговор за сузбијање расизма. Психоаналитички рад, усмерен на освешћивање и трансформацију ових процеса, може имати значајан утицај на појединце, а посредно и на друштво у целини. Утицаји ширих друштвених, економских, политичких и историјских фактора су неоспорни, али значајно место припада и личним факторима које смо у овом раду укратко обрадили кроз призму психоанализе. Само кроз дубоко разумевање, интроспекцију и психотерапијски рад можемо створити темељ за промене које ће водити ка праведнијем и толератнијем друштву.

У истраживању социјалног аспекта, истакли смо да породица представља средину са којом дете, које нема никакве информације о друштву, успоставља прве везе интеракције. Дете ће првенствено усвајати обрасце понашања својих родитеља и осталих чланова породице, а то ће бити база која ће се искристализовати кроз интеракцију са наставницима, вршњацима, али и под утицајем читаве друштвене средине. С обзиром да представља примарни агенс социјализације, многи теоретичари

истичу да породица има круцијалну улогу у формирању ставова детета о различитим друштвеним питањима. Уколико се у породици негује етноцентризам, односно веровање у супериорност сопствене етничке групе са примесама омаловажавања других етничких група, врло је велика вероватноћа да ће и дете само усвојити дискриминаторне обрасце понашања и ставове према деци других етничких група који, иако неосновани, могу бити изразито ригидни. Ту је веома присутна и појава преношења ставова са генерације на генерацију. Предрасуде постају посебно изражене у случају када многа деца из породица већинске популације усвоје такве обрасце понашања према мањинским етничким и расним групама, а то може да доведе до фаталних последица у виду мржње, насиља и сукоба у већим размерама.

Дакле, с обзиром да породица као агенс социјализације има најизразитију улогу у формирању почетних ставова детета, у оквирима њеног деловања се потенцијално налази и стратегија за борбу против стварања предрасуда према мањинским групама. Позивајући се на анализу теоријски заснованих аргумената о значају социјализације у породици за формирање етноцентризма и предрасуда према мањинама, овај рад указује на потребу промовисања породичног васпитања које негује климу толеранције и дисциплину доприносећи формирању или мењању ставова према мањинским групама ка позитивном смеру. Уједно у породици треба да се подстичу понашања заснована на алтруизму и емпатији које ће дете усвајати и примењивати у свакодневној интеракцији са децом и одраслим припадницима другачијих друштвених група у социјалном окружењу. То је нарочито значајно због тога што деца представљају базу доминирајућих друштвених образаца размишљања и понашања једног друштва у будућности. Формирањем позитивних ставова у социјализацији и неговањем односа прихватања и разумевања положаја и потреба припадника етничких мањина и других раса ствара се потенцијал за смањење предрасуда и достизање друштвене свести коју ће карактерисати већа међусобна солидарност међу различитим социјалним групама.

Уједно, интегративним приступом и личних и породичних фактора, може се допринети реализовању друштвених циљева који се заснивају на усавршавању етнички осетљиве праксе приликом планирања и спровођења мера социјалне политике и социјалног рада, као и осталих области друштвеног и политичког живота које теже борби против расизма и етноцентризма и настоје промоцији једнакости, толеранције и мултикултурализма у друштву.

ЛИТЕРАТУРА

- Adorno 1950: Theodor W. Adorno. „Types and syndroms”. *The authoritarian personality*, 744-783.
- Akers 2010: Ronald Akers. *Social learning and social structure: A general theory of crime and deviance*. London: Transaction Publishers.
- Bandura 1965: Albert Bandura. „Influence of models' reinforcement contingencies in the acquisition of imitative responses”. *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 1, 589-595.
- Bandura 1991: Albert Bandura. „Social cognitive theory of moral thought and action”. *Handbook of moral behavior and development*, vol. 1. Eds. W. M. Kurtines, J. L. Gewirtz. Hillsdale.
- Barker 2003: Robert L. Barker. *The social work dictionary* (5th ed.). Washington, DC: NASW Press.
- Bass 2002: Alan Bass. *Historical and Unconscious Trauma: Racism and Psychoanalysis*. Blackwell Publishers Ltd.

- Bird 1957: Brian Bird. „A consideration of the etiology of prejudice”. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, vol. 5, 490–512.
- Bronfenbrenner 1979: Urie Bronfenbrenner. *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. Harvard university press.
- Carter, McGoldrick 1999: Betty Carter, M. McGoldrick. *The expanded family life cycle: Individual Family and social perspective* (3rded.). Boston: Allyn & Bacon.
- Catalano, Hawkins 1996: Richard F. Catalano, David J. Hawkins. „The Social Development Model: A Theory of Antisocial Behavior”. *Delinquency and Crime: Current Theories*. Eds. D. J. Hawkins. Cambridge: Cambridge University Press, 149-197.
- Chasseguet-Smirgel 1990: Janine Chasseguet-Smirgel. „Reflections of a psychoanalyst upon the Nazi biocracy and genocide”. *International Review of Psycho-analysis*, vol. 17, 167–175.
- Coleman et al. 1993: Jason Coleman, Jeffrey G. Noel, Daniel L. Wann, Nyla R. Branscombe. „In-Group or Out-Group Extemity: Importance of the Threatened Social Identity”. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 19(4), 381-388.
- Devore, Schlesinger 1996: Wynetta Devore, Elfriede G. Schlesinger. *Ethnic-sensitive social work practice* (4th ed.). Needham Heights, MA: Allyn, Bacon.
- Freud, Strachey 1922: Sigmund Freud, James Strachey. *Group psychology and the analysis of the ego* (Vol. 18). New York: Boni and Liveright.
- Gaertner, Dovidio 1986: Samuel L. Gaertner, John F. Dovidio. „The aversive form of racism”. *Prejudice, discrimination, and racism*. Eds. J. F. Dovidio, S. L. Gaertner. FL: Academic Press, 61–89.
- Gauthier, Latham 2022: Janel Gauthier, Gary Latham. „Albert Bandura (1925–2021)”. *Canadian Psychology / Psychologie canadienne*, 63(1), 161–162.
- Hirschi, 1974: Travis Hirschi. *Causes of Delinquency*. Berkeley: University of California Press.
- Hook 2004: Derek Hook. *Fanon and the psychoanalysis of racism*. London: LSE Research Online.
- Јерковић, Зотовић 2010: Ivan Jerković, Marija Zotović. *Razvojna psihologija*. Novi Sad: Futura publikacije.
- Kazdin 2001: Alan E. Kazdin. *Behavior modification in applied settings* (6th ed.). Belmont, CA: Wadsworth.
- Peterson, Somit 1982: Steven Peterson, Albert Somit. „Childhood Political Socialization”. *American Behavioral Scientist (pre-1986)*, vol. 25.
- Пуhalо 2013: Srđan Puhalo. *Kako opažamo druge etničke grupe i njihove članove*. Sarajevo: FeS.
- Роt 1994: Nikola Rot. *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Sears 1988: David Sears. „Symbolic racism”. *Eliminating racism: Profiles in controversy*. Eds. P. Katz, D. Taylor. New York: Plenum, 53–84.
- Sutherland 1992: E. H. Sutherland, D. R. Cressey, D. F. Luckenbill. *Principles of Criminology* (11th ed.). Lanham.
- Славковић, Славковић 2019: Ana R. Slavković, Vukan R. Slavković. „Psihološki i porodični faktori koji utiču na pojavu maloletničke delinkvencije”. *Sinteze - časopis za pedagoške nauke, književnost i kulturu*, br. 15, 51-66.
- Tajfel, Turner 1979: Henri Tajfel, John C. Turner. „An integrative theory of intergroup conflict”. *The social psychology of intergroup relations*. Eds. Austin, Wochel. Monterey, CA: Brooks/Cole, 273, 33–47.
- Taylor, Alcott, Anderson 2017: Paul Taylor, Linda Alcott, Luvel Anderson. *The Routledge Companion to the Philosophy of Race* (1thed.). Routledge.
- Терек 2022: Lidija Terek. „Značaj porodice kao faktora u savremenim teorijama delinkventnog ponašanja dece i mladih”. *Revija za sociologiju*, 52(1), 115-140.
- Васовић 2007: Mirjana Vasović. *U predvorju politike - Politička socijalizacija u detinjstvu i ranoj adolescenciji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Word, Zanna, Cooper 1974: Carl O. Word, Mark P. Zanna, Joel Cooper. „The nonverbal mediation of self-fulfilling prophecies in interracial interaction”. *J. Exper. Soc. Psych.*, vol. 10, 109–120.
- Zastrow, Kirst-Ashman 2007: Charles Zastrow, Karen Kay Kirst-Ashman. *Understanding human behavior and the social environment* (7th ed.). USA: Thomson Higher Education.

Nevena B. NEŠIĆ
Anja D. MARKOVIĆ

PERSONAL AND FAMILY FACTORS AS PREDICTORS
OF ETNOCENTRISM AND RACISM IN INDIVIDUALS

SUMMARY

The appearance of ethnocentrism and racism in individuals can be analyzed in the context of psychological and social factors. We examine the influence of personal factors through the unique perspective of psychoanalytic theory, with a focus on unconscious processes that influence the appearance of discriminatory attitudes and feelings. We point out the necessity of psychoanalytical work, aimed at raising awareness and transforming defense mechanisms, in order to reduce the prejudices of individuals. From the sociological aspect, it starts from the point of view that attitudes based on ethnocentrism and racism are adopted in the process of socialization, and the most dominant influence is the family, where the child is first informed about society. Using the method of content analysis of theoretical approaches on early socialization and the formation of prejudices towards social groups, the facts that point to the importance of family factors are argued. We conclude that the family, as the primary agent of socialization, has the most potential for combating prejudice by applying educational styles aimed at tolerance and multiculturalism. An integrative approach of psychological and social factors can contribute to the improvement of policies that strive for a solidary and democratic society.

Keywords: racism, ethnocentrism, psychoanalytic perspective, family, multiculturalism.